

„... gagnrýni í Kiljunni hefur úrslitaáhrif ...“

Um sjónvarpsþáttinn Kiljuna og áhrifamátt hans á íslenskt bókmenntalíf

Lítið sem ekkert hefur verið skrifað heildrænt um sjónvarpsþáttinn Kiljuna sem Egill Helgason hefur stjórnað samfleytt á RÚV síðan árið 2007. Fáum dylst þó að þátturinn er vinsæll; langlífi hans gefur í það minnsta hugmynd um vinsældirnar. Hvort þátturinn höfði meira til almennings en bókmenntafræðinga, og veki þar af leiðandi lítinn sem engan áhuga fræðimanna og menningarblaðamanna á að fjalla um þáttinn, skal látið ósagt en þó er ýmislegt sem bendir til þess að svo sé. Umfjöllunarefni þessarar greinar snýr hins vegar fyrst og síðast að því að rannsaka hvort Kilja Egils Helgasonar hafi mikil áhrif á bókmenntir á Íslandi, með tilliti til bókaútgáfu, bóksölu og útlána á bókasöfnum.¹ Hér er lögð áhersla á að rannsaka hvort þátturinn hafi mikil áhrif á „bókmenntalíf“ og/eða „bókmenntaneyslu“ Íslendinga, sem og stöðu rithöfunda. Spurt er hvort umfjöllun í Kiljunni sé ávísun á góða sölu viðkomandi bókar og hvort hægt sé að sjá að útlán á bókum sem „komast að“ í Kiljunni aukist á bókasöfnun í kjölfarið. Þá verður kannað hvernig Egill hefur samráð við bókaútgefendur sem leggja oft ansi hart að honum að koma „sínur“ bókum að í þættinum. Skoðað verður það bókmenntalega „landslag“ sem Kiljan er í og varpað er ljósi á sögu sjónvarpsþáttarins frá upphafi sem og á stjórnanda hans, Egil Helgason, sem starfað hefur við fjölmiðla í rúmlega fjóra áratugi. Einnig verður hugað að þeirri gagnrýni sem þátturinn hefur fengið, sem og stjórnandi hans.

¹ Greinin er byggð á BA-ritgerð minni í almennri bókmenntafræði við Háskóla Íslands (júní 2019), *Egils saga og Kiljunnar. Um sögu sjónvarpsþáttarins Kiljunnar og áhrif hans á bókmenntalíf Íslendinga*. Ritgerðin er frumrannsókn á sjónvarpsþættinum Kiljunni, á RÚV, sem og stjórnanda hans, Agli Helgasyni, en þátturinn fjallar um bókmenntir vítt og breitt, íslenskar sem erlendar; þó mun meira um íslenskar. Ritgerðin var og er fyrst og síðast „kortlagning“ á sögu Kiljunnar og stjórnanda hennar, Agli Helgasyni, enda nánast ekkert til um þetta efni.

Kiljan hóf göngu sína á RÚV þann 12. september árið 2007. Egill Helgason hefur verið stjórnandi þáttarins frá upphafi og hefur hann verið á dagskrá á miðvikudögum en aðeins yfir vetrarmánuðina. Þættir hafa almennt ekki fallið niður, nema þá helst vegna íþróttaleikja. Egill hefur fundið þættinum það sem hann kallar „eðlilegan takt“ hvað varðar útsendingartíma, enda er þátturinn orðinn nokkuð fastmótaður. „Ég hef talið best að byrja í september, taka hlé eftir jólin og ná svo vorútgáfunni sem er mest í maí. Það er eðlilegur taktur.“²

Samkvæmt Agli voru það Þórhallur Gunnarsson dagskrárstjóri RÚV og Páll Magnússon útvarpsstjóri sem lögðu til að hann færi að stjórna menningarþætti, sem síðan var þrengt niður í bókmenntaþátt. Hann bætir því við að nafnið á þættinum sé frá Katrínu Axelsdóttir málfræðingi komið; „það vísar bæði í nafn Nóbelskáldsins og pappírskiljur. Sniðugt nafn, finnst mér. Og stef þáttarins var byggt á Paperback Writer Bítlanna.“

Kiljan er þáttur sem er í föstum skorðum; settur þannig upp að í byrjun er samtal þáttastjórnandans Egils við tvo bókmenntagagnrýnendur, sjálf bóka-gagnrýnin, og í kjölfarið fylgja nokkur innsög – til dæmis viðtöl við höfunda, íslenska sem erlenda. Einnig eru fastir liðir og má þar nefna *Bækur og staði* þar sem Egill tengir saman bækur og höfunda við hina ýmsu staði á Íslandi. Bækur og staðir hafa síðan verið endursýndir sem sérstakur þáttur á RÚV enda eru þessi innsög vel unnin með einkar vandaðri myndvinnslu og standa fullkomlega sjálfstæð sem nokkurs konar örþættir. Egill nefnir sérstaklega að hann hafi fengið „Braga Kristjánsson [fornbókasala] til að vera með vikulegt spjall um ýmislegt bókmenntatengt; hann stóð á bak við búðarborðið í fornbókaverslun sinni. Lét móðan mása. Tók aldrei krónu fyrir. En varð nánast þjóðhetja, lét margt skemmtilegt flakka, sumt dálítið ósvífið.“³ Egill rifjar upp að hann varð var við að sumum „menningarvitum þótti þetta ekki sérlega fint. Neftóbaks-karl í sjónvarpinu með neftóbaksfræði. En efnið sem ég tók upp með Braga var ekki bara skemmtilegt, heldur líka merkileg heimild um bókmenntasöguna, sérstaklega höfunda sem voru uppi á sjötta og sjöunda áratugnum, samferðamenn Braga eins og Dag, Ara Jósefsson, Þorstein frá Hamri, Ástu Sigurðar, Elías Mar, jú og fleiri og fleiri.“⁴ Hann segir að innslögin *Bækur og staðir* hafi í raun orðið til „þegar Bragi Kristjánsson treysti sér ekki lengur til að vera með mér heilsunnar vegna“, þá hafi honum fundist að hann þyrfti að vera áfram með eitthvað svipað efni í þættinum:

² Egill Helgason, munnleg heimild, 7. júní 2018.

³ Sama heimild.

⁴ Sama heimild.

Kannski má kalla það neftóbaksfræði eða þjóðlegan fróðleik. Ég sá að ég myndi ekki finna neinn til að fara í fótspor Braga og þá bjó ég til efnisþátt sem ég kalla Bækur og staði. Þar fer ég víðs vegar um landið og segi frá tengingum milli staða, lands og bókmennta. Sjálfum finnst mér afar skemmtilegt að vinna þetta efni, ég er búinn að fara víða, og reyndar líka finkemba Reykjavík. Ég reyni að myndskreyta það eins vel og framast er kostur.⁵

Sjálfur er Egill með það á hreinu að „vegna Kiljunnar hefur bókmenntaumfjöllun í sjónvarpi í raun aldrei verið öflugri,“ og bætir því við að „það [sé] viss þversögn því á sama tíma hrakar bókmenntaumfjöllun í fjölmiðlum almennt. Því er borið við að enginn hafi áhuga á menningarumfjöllun, hún gefur fáa smelli á vefsíðum. Þetta heyrir ég oft.“ Hann segir einnig að „áður fyrr höfðu dagblöðin sína gagnrýnendur, þekktar persónur sem var tekið mark á – um leið og menn könnuðust við smekk þeirra og sérviskur – sem er dálítið mikilvægt þegar gagnrýnandi á í hlut. Nú er varla neinn fastur bókmenntagagnrýnandi eftir á blöðunum, heldur eru það blaðamenn sem stundum hlaupa í að skrifa um eina og eina bók. Þetta er bagalegt fyrir bæði lesendur og höfunda.“⁶

Jón Karl Helgason, doktor í bókmenntafræði bendir á að „þátturinn [hafi] verið afar fastur í forminu, gagnrýnin er í upphafi, sem margir láta sér nægja að horfa á, hún er áhrifaríkasti þáttur Kiljunnar, og sem betur fer hefur orðið ágæt endurnýjun gagnrýnenda þar á liðnum árum. Oft eru skínandi góð viðtöl við höfunda.“⁷ Jón Karl er ánægður með eitt og annað er viðkemur Kiljunni, en finnst þó kominn tími á endurnýjun:

Ég held að í raun sé ekki hægt að setja samasemmerki milli Egils og Kiljunnar; hópurinn sem hefur unnið með honum hefur alltaf haft góðan faglegan sjónvarpsmetnað; þátturinn er myndrænn og þrælvel unninn. Þeir sem standa að þættinum eiga lof skilið fyrir vandaða myndræna úrvinnslu og upptökur á viðtölum utan við stúdíó – jafnvel úti á landi eða erlendis. En þarna er líka kannski kominn tími á endurnýjun – settið er alltaf eins og inngangsstef það sama, og þar fram eftir götunum.⁸

⁵ Sama heimild.

⁶ Sama heimild.

⁷ Jón Karl Helgason, munnleg heimild, 7. júní 2018.

⁸ Sama heimild.

Það er ljóst að einn maður heldur ekki uppi vinsælum og áhrifaríkum sjónvarpsþætti á borð við *Kiljuna* árum saman án þess að hafa sér við hlið afar hæft fagfólk er kemur að framleiðslu þáttanna, sem er flókin og vandasöm. Oft eru viðtöl tekin utan dyra og greinilegt að mikil ritstjórn sem og myndöflun liggur að baki hverjum þætti. Ragnheiður Thorsteinsson starfaði við framleiðslu/dagskrárgerð á *Kiljunni* í áratug: „Ég var sú fyrsta og var í tíu ár; Sigurður Jakobsson var í tvö ár og Einar Þór Rafnsson í tvö ár. Og nú er það Jón Víðir Hauksson sem er að hefja sitt annað ár.“⁹ Ragnheiður segir að margir hafi komið við sögu *Kiljunnar* frá árinu 2007 til dagsins í dag, en að „þau einu sem hafa verið með frá upphafi eru Kolbrún Bergþórsdóttir og Egill Helgason.“¹⁰ Ragnheiður lýsir vinnsluferli þáttarins á eftirfarandi hátt:

Egill fær handrit og/eða bækur frá öllum forlögum og einnig þeim sem gefa út sjálfir. Hann, ásamt sínum innsta hring, velur úr hvað gæti verið áhugavert, einnig er samtal um það hvað af þessu kemur í stúdíó og hvað verði tekið upp út í bæ. Þær bækur sem eru gagnrýndar eru líka valdar eftir vissum ferlum. Gagnrýnendur fá bækur sendar til að lesa vikuna áður en þeir eiga að gagnrýna, oft eru það þrjár til fjórar bækur.¹¹

Ragnheiður segir að upptökur á innslögum *Kiljunnar* sem eru tekin upp úti í bæ fari „venjulega fram annan hvern fimmtudag. Það eru að öllu jöfnu svona fjögur til fimm viðtöl sem eru tekin upp í beit.“¹² Á föstudögum og mánudögum sé farið í að klippa þessi innsög sem og myndskreyta. Þriðjudagar eru svo „stúdíódagar.“ Þá sé gagnrýnin í *Kiljunni* tekin upp og þau viðtöl sem fara fram í stúdíói. Seinna þann sama dag er þátturinn svo settur saman. Þar er inngangurinn settur á þáttinn, lokið við að klippa innsög og hljóðsetja:

Þá er einnig gerður kreditlistinn. Þátturinn gerður klár fyrir útsendingu daginn eftir. Miðvikudagur er því næst notaður til að ákveða hvað er í næsta þætti, og efni sem þegar er til upptekið er klippt. Einnig eru þeir notaðir til að klippa sértæk verkefni eins og til dæmis *Bækur og staðir*. Það koma fjórtán manns að tæknilegri vinnslu þáttanna. Þó mæðir mest á pródusenti og aðstoðarpróducenti.¹³

⁹ Ragnheiður Thorsteinsson, munnleg heimild, 11. ágúst 2023.

¹⁰ Sama heimild.

¹¹ Sama heimild.

¹² Sama heimild.

¹³ Sama heimild.

Staða menningarblaðamennsku og bókmenntagagnrýni

Þegar rýnt er í bókmenntaþátt á borð við Kiljuna er við hæfi að velta fyrir sér í hvernig umhverfi þátturinn þrífst. Spyrja má hver staða menningarblaðamennsku og bókmenntagagnrýni í öðrum fjölmiðlum sé, hvort og þá hvernig þátturinn hefur haft áhrif á það fjölmiðlalandslag sem hann kemur inn í.

Eftir því sem Internetið varð öflugra fækkaði prentuðum fjölmiðlum og hefur fjöldi tímarita og dagblaða lagt upp laupana. *Fréttablaðið* kemur ekki lengur út og *Lesbók Morgunblaðsins* heyrir sögunni til. Birtingur útgáfufélag (áður Fróði) var langstærsta tímaritaútgáfa Íslands í áratugi, en heldur hefur fjarað undan útgáfu hjá því fyrirtæki; í dag gefur fyrirtækið aðeins út þrjú tímarit í prentformi – *Vikuna*, *Gestgjafann* og *Hús & hýbýli*. Auður Aðalsteinsdóttir, sem rannsakað hefur sögu bókmenntagagnrýni á Íslandi, telur þessa þróun, öflugra internet og fækkun prentaðra fjölmiðla, hafa komið illa við menningarumfjöllun hér á landi:

Jafnvel þótt menningarblaðamenn og ritstjórar á eldri og nýjum miðlum hafi reynt að spyrna við fótum leiddi hin harða samkeppni um lestrartölur og auglýsingar til þess að rekstrargrundvöllur allra miðla varð ótryggari og útkoman varð óhjákvæmilega minna svigrúm til að bjóða upp á ítarlega og vandaða menningarumfjöllun. Efnahagshrunið árið 2008 ýtti enn frekar undir þá þróun.¹⁴

Einnig segir Auður að ritdómar hafi orðið „til hér á landi sem samfélagslega nysamlegt tæki; sem hluti af pólitískt mikilvægu bókmenntasviði.“ Hún segir að það sé „því ef til vill ekki að undra að samhliða því að pólitískt hlutverk ritdóma hefur minnkað hefur mikilvægi þeirra fyrir bókmenntasviðið og samfélagið almennt dalað.“ Aðalástæðan fyrir þessu að mati Auðar „er ekki síst sú að ritdómar eru afkvæmi prentmiðlanna og prentmiðlar gegna ekki jafn mikilvægu hugmyndafræðilegu hlutverki og áður.“¹⁵ Flestir af þeim sem tjá sig um „þessa minnkandi áherslu á ritdóma í dægurmiðlum harma þannig að menningarlegur ágóði af metnaðarfullri bókmenntagagnrýni þyki ekki mikilvægari en markaðs-lögmálin.“¹⁶

Árni Matthíasson, fyrrverandi netstjóri mbl.is, starfaði um áratugaskeið sem menningarblaðamaður á *Morgunblaðinu*. Hann segir um menningarumfjöllun á

¹⁴ Auður Aðalsteinsdóttir, *Þvilíkar ófreskjur. Vald og virkni ritdóma á íslensku bókmenntasviði*, Sel-fossi: Sæmundur, 2021, bls. 516.

¹⁵ Sama rit, bls. 521.

¹⁶ Sama rit, bls. 519.

Íslandi í dag að „það [sé] í rauninni birtingarmynd á ákveðnum vanda í menningarumfjöllun á Íslandi að áhuginn á menningunni er til staðar en ekki endilega sami áhugi á að fjalla um hana.“¹⁷ Árni segir að ástæðan fyrir þessu sé að stórum hluta sú að fjölmiðlar og eigendur þeirra eigi það til að missa sjónar af samfélagslegu hlutverki sínu og fara að láta fjárgildi stjórna allri umfjöllun, og það komi einna helst niður á menningarlegu efni.¹⁸ Fleiri taka í sama streng sem starfað hafa í lengri og skemmri tíma sem menningarblaðamenn.

Kolbrún Bergþórsdóttir, blaðamaður og gagnrýnandi, hefur orðið vör við að fáir auglýsi á menningarsíðum vegna þess að þar sé engar tekjur að hafa. Hún segir á móti að hópurninn sem lesi menningarsíður blaðanna og fylgist af kappi með menningu sé traustur og þakklátur. Kolbrún segir að fjölmiðlar „sem sinna menningu uppskera kannski ekki í peningum en öðlast virðinguna sem er svo mikils virði. Blöð sem ætla að gera sig gildandi verða að sinna menningunni og gera henni hátt undir höfði.“¹⁹

Kristján Guðjónsson, fyrrum umsjónarmaður Víðsjár á Rás 1 á Ríkisútvarpinu, segir gagnrýnina vera nauðsynlegan part af samræðunni og sjálfsskoðuninni sem menningarlífífi þurfi stöðugt að eiga í til að staðna ekki og verða ekki aftengt, sjálfumglatt og spillt. Hann segir einnig að í fjölmiðlalandslagi dagsins í dag sé staða menningarblaðamennsku ekki góð, að hún fái lítið pláss og hafi þar af leiðandi hvorki mikið sjálfstraust né mikinn slagkraft. Ein ástæðan fyrir þessu veikburða ástandi menningarblaðamennsku á Íslandi, að mati Kristjáns, er sú „að eigendur og ritstjórar fjölmiðla hafa ekki séð sér hag í því að halda úti öflugri menningarblaðamennsku.“²⁰ Kristján segir góða menningarblaðamennsku vera pláss- og tímafreka og það kosti enn fremur að greiða gagnrýnendum, „og samkvæmt þeirri mælistiku sem er nú orðin hvað vinsælust til að meta vægi fréttagreina – það er hversu margir smella á greinina á netinu – skora menningargreinarnar ekki hátt (en áhrif þeirra á lesendur eru náttúrulega illmælanleg). Þegar harðnar á dalnum hjá fjölmiðlum er þetta svo notað sem röksemd til að skera niður menningarblaðamenskuna.“²¹

Jakob Bjarnar Grétarsson menningarblaðamaður dregur upp fremur dökka mynd af stöðu menningarmála í fjölmiðlum:

¹⁷ Auður Jónsdóttir, Bára Hulda Beck og Steinunn Stefánsdóttir, *Þjáningarfrelsið – Óreiða hugsjóna og hagsmuna í heimi fjölmiðla*, Reykjavík: Mál og menning, 2018, bls. 208.

¹⁸ Sama rit, bls. 208.

¹⁹ Sama rit, bls. 209.

²⁰ Sama rit, bls. 211–212.

²¹ Sama rit, bls. 211–213.

Sú krafa, sem fjölmiðlar hafa að verulegu leyti látið undan gagnvart, að öll umfjöllun og frétttaflutningur af menningu og listum sé einskonar jákvæð kynning hafi leitt til flatneskju; menningarblaðamenn sumir líta á sig sem sérlega sendiherra menningarinnar á ritsjórnum; sem er ávísun á algert áhugaleysi. Þetta er með öðrum orðum helstefna.²²

Jakob er á því að „áhuginn á menningartengdu efni hér á landi“ sé „sláandi lítill. Það er alveg morgunljóst að menningarfregnir eiga verulega undir högg að sækja, og ég held að það ætti að vera öllum áhugamönnum um menninguna umhugsunarefni.“ Jakob segir að „Kiljan [sé] fyrst og síðast kynningarþáttur sem leggur upp úr því að eiga gott veður hjá umfjöllunarefni sínu; rithöfundum og útgefendum. Kiljan er athyglisvert fyrirbæri og áhrif hennar eru ótvíræð; heimildir mínar meðal útgefenda segja að jákvæð umfjöllun í Kiljunni ýti verulega undir bóksölu. Menn merkja það á sölunni,“ segir hann og hann veltir því fyrir sér:

hvort Kiljan hafi einhver sérstök menningarleg áhrif, nema þá að viðhalda ríkjandi ástandi; það er ég ekki viss um. Í Kiljunni fer ekki fram heit menningarpólítísk umræða, og þetta er stærra atriði en ætla mætti í fyrstu. Nú kynni einhver að spyrja hvort það sé ekki bara ljómandi fint að þeir sem um er fjallað séu svona lukkulegir með þetta? Þarf alltaf að ráðast á menn og málefni? En þetta snýst ekki um það, heldur hina dauðu hönd áhugaleysisins. Sem menningarblaðamaður – svona „on and off“ – í áratugi, er ég hugsí.²³

Jakob hefur sett fram þá skoðun „við nokkrar óvinsældir að stanslaus kröfugerð menningarfólks um aukinn hlut listafregna í fjölmiðlum sé ekki í raun krafa um frétttaflutning heldur aukna kynningu og lof.“ Hann telur að langlífi Kiljunnar megi „sennilega rekja til þess að fáir þættir falla eins vel að skilgreindu hlutverki Ríkisútvarpsins. Því ber beinlínis að vera með slíkt efni á boðstólum; að skrá menningarlífið með einhverjum hætti. Og svo náttúrlega þolgæði og dugnaður umsjónarmannsins, Egils Helgasonar, sem er með betri sjónvarpsmönnum.“²⁴

Samkvæmt því sem fram kemur hér að framan á menningarumfjöllun í fjölmiðlum undir högg að sækja á Íslandi, aðallega vegna þess að kostnaður er of mikill og innkoma of lítil eða þá vegna metnaðarleysis eigenda fjölmiðla. Hvort þættir á borð við Kiljuna í sjónvarpinu eða Víðsjá á Rás 1 myndu lifa af einka-

²² Jakob Bjarnar Grétarsson, munnleg heimild, 2. júní 2018.

²³ Sama heimild.

²⁴ Sama heimild.

rekstur og/ eða stöðugan niðurskurð er eitthvað sem erfitt er að svara með nokkurri fullvissu. Sé hins vegar lítið til einkarekinna fjölmiðla á Íslandi í dag, er það hins vegar ólíklegt af þeim ástæðum sem hér hafa reifaðar að framan. En Kiljan er enn til og engin sjáanleg merki um fyrirhugaðar breytingar þar á bæ, og Víðsjá er enn á dagskrá Rásar 1, ásamt fleiri menningarþáttum. Menningarumfjöllun er því vissulega til staðar hér á landi og því lifir ‚Gagnrýnandinn‘ enn, þó kannski væri ofmælt að segja að hann lifði góðu lífi; ‚lögheimili‘ flestra sem gagnrýna bækur er Efstaleiti 1, 103 Reykjavík. Þar hefur RÚV aðsetur og þar er í það minnsta enn þá eina örugga aðsetur þeirra sem starfa við að gagnrýna bækur, þótt vissulega sé ekki fokið í öll skjól hjá dagblöðum, tímaritum og netmiðlum.

Það fjölmiðlalandslag sem Kilja Egils Helgasonar þrífst í er því ekki gróðri vaxið heldur er þar frekar berangurslegt um að líta; eins og landið – menningin – hafi fokið burt. Fækkun miðla og niðurskurður á menningarlegri umfjöllun hefur verið einkennandi síðustu árin og fátt sem bendir til þess að þeirri þróun verði snúið við. Markaðsdeildir fjölmiðlanna virðast fá meira vald með hverju árinu sem líður og á þeim bæjunum er það fjárgildið sem ræður för. Ef ekki er hægt að græða peninga á fréttum og umfjöllunum, af hvaða toga sem þær eru, eru þær miskunnarlaust skornar niður eða einfaldlega úthýst alveg. Hér má bæta við að enn þá eru gefin út tímarit á borð við *Tímarit Máls og menningar*, *Skírni* og *Ritið* og menningarlega umfjöllun er líka að finna á ýmsum vefsíðum. En hvað varðar stóru fjölmiðlana – að Ríkisútvarpinu undanskildu – þá er orðið fátt um fína drætti.

Fjölmiðlamaðurinn Egill Helgason

Þegar Egill Helgason var inntur eftir því af greinarhöfundi hvernig ferill hans sem fjölmiðlamaður hefur þróast var hann ekki lengi til svars. „Allur minn fjölmiðlaferill hefur byggt á tilviljunum,“ segir hann og bætir því við að „ég fór í blaðamennsku fyrir tilviljun, varð sjónvarpsmaður fyrir tilviljun, ætlaði mér aldrei neitt sérstakt í því sambandi eða hafði mikinn metnað. En þetta hefur verið starfsvettvangur minn í áratugi svo það er líklega of seint að breyta. Ég hefði átt að verða tónlistarmaður; ég hef í raun meiri áhuga á tónlist en bæði bókmenntum og stjórnmálum.“²⁵

Egill hóf störf á RÚV árið 2007. Hann hafði byrjað sem blaðamaður árið 1981, tuttugu og eins árs gamall, en hann hóf fyrst að vinna í sjónvarpi árið 1999 á Skjá einum með þátt sinn um stjórnmál, Silfur Egils. Þaðan fór hann með þáttinn á Stöð 2 og síðan á RÚV. Þessi reynsla sem Egill öðlaðist á Skjá einum

²⁵ Egill Helgason, munnleg heimild, 7. júní 2018.

og Stöð 2 sem þáttastjórnandi í umræðuþætti um stjórnmal hefur klárlega verið góð æfing fyrir það sem koma skyldi – Kiljuna. Reynsla Egils af stjórnendahlutverki í stjórn málaumræðuþætti er eitthvað sem kalla mætti „harðan skóla“ því Egill þurfti ekki bara að kljást við sjálfa stjórnmalamenningu heldur líka (sér)hagsmunaaðila á bak við þá sem og eigendur Skjás eins og Stöðvar 2. Eftir þá reynslu segir Egill að mikið hafi breyst hjá honum þegar hann kom á RÚV og þá hafi hann skilið betur hversu mikilvæg stofnun það er.

Egill Helgason segir að árið 1999 hafi eigendum sjónvarpsstöðvarinnar Skjás eins fundist stjórn málaumræðan á Íslandi fyrir alþingiskosningarnar sama ár vera í „daufara lagi“ og vildu þeir hressa upp á hana og kölluðu hann þá til leiks. Egill segir að fljótlega eftir að Silfur Egils fór í loftið hafi stjórnendur Skjás eins farið að rýna í áhorfstölur og séð að þátturinn var á stuttum tíma kominn með áhorf upp á átta prósent „á stöð sem enginn vissi af.“ Árið 2007 fékk Egill tilboð frá Ríkisútvarpinu, tók því og sér ekki eftir því enda finnst honum að RÚV sé alltaf að verða mikilvægara og mikilvægara hvað varðar menningarefni þar sem „fjölmíðlaumhverfið er svo erfitt og óstöðugt að Ríkisútvarpið er í raun eins og kjölfesta, sjálfur grunnurinn“.²⁶

En hvað er það sem gerir það að verkum að Egill hefur haldið sjó svo lengi sem raun ber vitni í erfiðum og sibreytilegum heimi fjölmíðla? Eftirfarandi texti úr bókinni *Þjáningarfrelsið - Óreiða hugsjóna og hagsmuna í heimi fjölmíðla* – gefur mögulega ágæta mynd af Agli:

Egill er svo gamall í hettunni að það er eins og ekkert komi honum á óvart lengur. Hann hefur heyrt allt saman áður og hlær frekar en að furða sig eða hneykslast. Egill hefur gaman af fólki og kannski er það einmitt sá eiginleiki, umfram ýmsa aðra, sem gerir hann svo vinsælan í sjónvarpi.²⁷

Egill segir að hvorki útgefendur né rithöfundar, og varla væntanlegir kaupendur heldur, vilji að fjallað sé um jólabækurnar í janúar, „jafnvel þótt umfjöllunin þá yrði bæði lengri og vandaðri. Það er bara þannig“.²⁸

Sú staðreynd að Egill er sjálfmenntaður, hefur engar prófgráður og er hvorki rithöfundur, skáld né bókmenntafræðingur er mögulega ein af ástæðunum fyrir því að honum hefur tekist að ná til svo margra í þáttum sínum. Það kann líka að

²⁶ Auður Jónsdóttir, Bára Hulda Beck og Steinunn Stefánsdóttir, *Þjáningarfrelsið - Óreiða hugsjóna og hagsmuna í heimi fjölmíðla*, bls. 150–151.

²⁷ Sama rit, bls. 147.

²⁸ Egill Helgason, munnleg heimild, 7. júní 2018.

vera að andúð almennings á menntamönnum og „sérfræðingum“ eigi þar einnig einhvern hluta að máli. Kiljan er þáttur sem fer út um víðan völl í umfjöllun sinni og það eru ekki einungis sérfræðingar í bókmenntum í öllum tilvikum á ferð í þættinum. Stjórnandinn er, eins og fram er komið, sjálfmenntaður og ekki eru allir gagnrýnendur þáttarins bókmenntafræðingar; þeir koma úr ýmsum áttum og þátturinn höfðar því að einhverju eða miklu leyti frekar til almennings en fræðimanna. Og það er ekki mikið að finna um gagnrýni á Egil varðandi „menntunarleysi“ hans. „Egill Helgason hefur alla burði til að stýra metnaðarfullum bókmenntaþætti. Það finnst mér ég best sjá í ítarlegum viðtölum sem ég hef séð hann eiga við erlenda rithöfunda í Kiljunni“ segir Ástráður Eysteinnsson, prófessor í bókmenntafræði, og bendir á að Egill sé gott dæmi um sjálfmenntaðan menntamann – „intellektúel“ og bætir því við „að háskólanám þarf ekki að vera forsenda þess að hægt sé að stjórna þætti eins og Kiljunni, en sá sem stjórnar slíkum þætti þarf að gera sér grein fyrir gildi fræðimennsku og kunna að nýta sér hana, eða leita til einstakra fræðimanna þar sem við á. Ég held að það gæti án efa haft góð áhrif á íslenska bókmenntaumræðu – og þar með bókmenntalíf – ef þessar samræður í Kiljunni væru djúpristari og ítarlegri. Í raun er þetta of oft fremur snöggsóðin afgreiðsla og það er ekki nógu gott, sérstaklega þegar lítið er til þess að mun minna fer fyrir vandaðri bókmenntagagnrýni í íslenskum blöðum en áður var raunin.“²⁹ Varðandi áhrif Kiljunnar á íslenskt bókmenntalíf segir Ástráður:

Kiljan hefur vakið áhuga margra á einstökum bókum sem þar eru til umfjöllunar – sem getur haft ruðningsáhrif – að lesendur kynnast nýjum höfundum, fara að lesa meira eftir þá og svo framvegis. Ég hef heyrt forsvarsmann íslensks bókaforlags segja að umfjöllun í Kiljunni sé hreinlega forsenda þess að hægt sé að vekja víðtæka athygli á nýrri bók, og þá er væntanlega verið að vísa til þess samtals um nýjar bækur sem er fastur liður í þættinum.³⁰

Egill vildi frá upphafi hafa gagnrýni í þáttunum; lagði mikla áherslu á það og í upphafi fékk hann bókmenntafræðinginn Pál Baldvin Baldvinsson og blaðakonuna Kolbrúnu Bergþórsdóttur til starfans og segir að það að stilla þeim upp saman hafi tekist vel því „þau urðu mjög vinsæl, voru stundum að kýta, eru ólíkar persónur og það var spennan á milli þeirra sem kom vel út í sjónvarpi.“³¹

²⁹ Ástráður Eysteinnsson, munnleg heimild, 29. júní 2018.

³⁰ Sama heimild.

³¹ Egill Helgason, munnleg heimild, 7. júní 2018.

Egill og gagnrýnin

Miðað við vinsælan þátt sem hefur verið í sjónvarpinu í sextán ár samfleytt er ekki mjög mikla gagnrýni að finna um Egil eða Kiljuna. Hún er þó til staðar eins og fjallað verður hér um. En til að byrja með má benda á það að Egill segir sjálfur að engin sérstök fyrirmynd hafi verið að þættinum; hann segir einnig að hann hafi ekki fundið upp neina formúlu eða uppskrift að farsælum og langlífum þætti. Egill vissi þó frá upphafi „að til þess að svona þáttur myndi ganga í einhvern tíma yrði hann að vera þokkalega alþýðlegur. Jafnvel þannig að fólk sem hefur ekki brjálæðislegan áhuga á bókum geti haft af honum ánægju.“³² Hann sá það því strax í hendi sér að svona þáttur yrði að vera „hæfilega alþýðlegur“, líkt og áður hefur komið fram, en hann vissi líka að þátturinn yrði einnig „að vera nógu skemmtilegur til að þeir sem hefðu ekki sérstakan áhuga á bókum gætu horft og kannski er það lykkillinn að því að þátturinn lifir enn; er að ég held orðinn langlífasti menningarþáttur í sögu sjónvarpsins.“³³

Eins og áður sagði hefur Egill Helgason ekki verið gagnrýndur mikið – sé tekið mið af því hversu lengi hann hefur verið starfandi sem sjónvarpsmaður – og hann virðist heldur ekki vera neitt sérstaklega viðkvæmur fyrir gagnrýni er hún skýtur upp kollinum. Höfundur þessarar greinar tók viðtal við Þröst Helgason, doktor í bókmenntafræði, fyrir tímariðið *Mannlíf* í júní árið 2010. Þar bar Kiljuna á góma og Þröstur var ekkert að skafa utan af hlutunum. Hann sagði menningarumfjöllun á Íslandi vera á undanhaldi og gagnrýni takmarkaða. Þröstur segir Ríkisútvarpið, Rás 1, halda uppi menningarumfjöllun og gagnrýni og það sem boðið sé upp á í Ríkissjónvarpinu sé eiginlega verra en ekki neitt. Þröstur segist hafa gagnrýnt val Egils Helgasonar á ritdómurum í Kiljuna strax frá byrjun, en hann taldi Pál Baldvin Baldvinsson og Kolbrúnu Bergþórsdóttur vera of lík hvort öðru. Eftir að hafa fylgst með Páli og Kolbrúnu gagnrýna í Kiljunni segist Þröstur hafa orðið afar undrandi á því hversu litla færni í bókmenntagreiningu honum fannst þau búa yfir eftir að hafa verið í þessum „bransa“ í áratugi. Þröstur er á því að Egill sé góður samtalsmaður en takmarkaður bókmenntaumfjallandi. „Um daginn kynnti hann Cormac McCarthy með þeim hætti að áhorfendur hefðu getað haldið að þar færi lélegur b-höfundur úr Hollywood-vélinni. Hann leyfir umfjölluninni að vera á einhverju kjaftastigi.“³⁴ Þröstur segir líka að höfundum sé miskunnarlaust slátrað á forsendum aldurs,

³² Sama heimild.

³³ Sama heimild.

³⁴ Svanur Már Snorrason, „Ef sannfæringin bilar á maður að hætta“, *Mannlíf* 2/2010, bls. 54–59.

kyns og menntunar og hann varð beinlínis hryggur eftir „meðferð“ Egils, Kolbrúnar og Páls Baldvins á rithöfundinum Steinunni Sigurðardóttur þann veturinn (2009–2010). Þróstur segir ritdómarana bera fyrir sig fáfræði „þegar þeir nenna ekki að lesa nákvæmlega. Og svo flissa þau bara að öllu saman.“ Þrestir finnast það þó einna sorglegast „að þremenningarnir virðast eiga sér næga viðhlæjendur, að minnsta kosti ef marka má allt hrósið sem Egill fær fyrir þáttinn á Fésbókinni.“³⁵ Þróstur fer ekki í graf götur með það í viðtalinu að honum finnst Kiljan ekki bjóða upp á góða bókmenntaumfjöllun. „Fólk heldur að þetta sé góð umfjöllun. Fólk heldur að það sé þetta sem bókmenntaumfjöllun snúist um. En þar skjátlást því herfilega.“³⁶

Hvað varðar harða gagnrýni Þrastar Helgasonar virðist Egill ekki hafa tekið henni illa, og það virðist hreinlega eins og enginn hafi spurt hann út í þessa hörðu gagnrýni Þrastar. Mögulega las Egill ekki viðtalið við Þróst, en hins vegar leið ekki ýkja langur tími þangað til Þróstur Helgason var ráðinn sem einn af gagnrýnendum Kiljunnar; rúm tvö ár liðu á milli harðrar gagnrýni Þrastar á Kiljuna og ráðningar hans sem eins af bókagagnrýnendum þáttarins. Í tilkynningu sem Egill sendi frá sér á bloggsíðu sinni árið 2012 kemur fram að „breyting verður á Kiljunni þegar hún fer í loftið innan skamms.“ Lesendum þáttarins (gagnrýnendum) fjölgar umtalsvert og „í hópinn hafa bæst Eiríkur Guðmundsson, Fríða Björk Ingvarsdóttir, Fríðrika Benónýs, Þróstur Helgason og Sigurður G. Valgeirsson. Kolbrún Bergþórsdóttir verður áfram.“³⁷

Í gegnum tíðina hafa fleiri menntaðir bókmenntafræðingar bæst í hóp gagnrýnenda Kiljunnar, til að mynda Haukur Ingvarsson, Steinunn Inga Óttarsdóttir og fleiri. Flest hafa þau þó staldrað stutt við. Í frétt á *Vísu* sem blaðamaðurinn Freyr Gígja Gunnarsson skrifaði árið 2010 er að finna svipað dæmi um gagnrýni á Kiljuna og það hvernig Egill Helgason virðist taka á henni. Þar er fjallað um að þau Haukur Ingvarsson, Illugi Jökulsson og Þorgerður E. Sigurðardóttir bætist í hóp gagnrýnenda Kiljunnar og að þau Páll Baldvin Baldvinsson og Kolbrún Bergþórsdóttir verði á sínum stað auk þáttastjórnandans Egils Helgason, sem sé ánægður með viðbótina. „Illugi verður fyrir áramót með Þorgerði og Haukur kemur síðan í staðinn fyrir hann og verður með okkur eftir áramót,“ segir Egill í fréttinni. Það sem vakti hins vegar mesta athygli Freys Gíjju er ráðning Hauks, sem Freyr Gígja segir að sé „þekktastur fyrir snarpa menningarrýni sína í útvarpsþættinum *Víðsjá*,“ vegna þess að Haukur „fór ekki fögrum

³⁵ Sama heimild.

³⁶ Sama heimild.

³⁷ Egill Helgason, „Nýtt fólk í Kiljuna“, *Eyjan*, 14. september 2012, sótt 1. júní 2023 af <http://eyjan.dv.is/eyjan/2012/09/14/nytt-folk-i-kiljuna/>.

orðum um bókmenntagagnrýnina í Kiljunni rösku ári áður, í áðurnefndum útvarpsþætti.³⁸ Í fréttinni kemur það síðan fram að Egill Helgason segist ekki hafa heyrt af þeirri gagnrýni en honum finnst „Haukur fyrst og fremst skemmtilegur og snjall strákur. Ég hef lesið eftir hann og hann hefur komið í þáttinn til mín.“ Vitnað er í Hauk í fréttinni sem segist aldrei hafa haft neinn sérstakan áhuga á að starfa í sjónvarpi „en það hefði líka verið hallærislegt að taka ekki þessu boði. Maður getur ekki bara setið og gagnrýnt út í eitt án þess að vilja sjálfur taka þátt.“³⁹ Þarna líður um það bil ár á milli gagnrýni Hauks á þátt Egils og þangað til Egill ræður hann sem bókagagnrýnanda í Kiljuna. Egill virðist því ekki taka gagnrýni á þáttinn sinn illa, ef lítið er til þessara tveggja áðurnefndra dæma um gagnrýni Þrastar og Hauks. Hann ræður þá hins vegar báða í vinnu við þáttinn sinn og hann hlýtur að telja þá vera góða og réttmæta gagnrýnendur því ekki hreyfir hann neinum mótmælum né tekur illa á neinn hátt gagnrýni Þrastar og Hauks. Egill virðist forðast „átök“ í kringum Kiljuna – hann vill ekki slíðra nein sverð heldur passa frekar upp á að sverðin komist ekki upp úr slíðrunum. Þröstur og Haukur fá ekki sín „átök“, hafi það á annað borð nokkurn tímann verið vilji þeirra.

Eins og áður sagði er ekki að finna mikla gagnrýni á Kiljuna og þátturinn getur seint talist mjög umdeildur. Hins vegar hefur Egill verið opinberlega gagnrýndur fyrir að gera kvenrithöfundum ekki nægilega góð skil miðað við karlrit höfunda; að það hafi hallað á konur í Kiljunni. Í *Fréttatímanum*, helgina 18.-20. mars árið 2011, birtist grein þar sem Egill er gagnrýndur fyrir að gæta ekki jafnræðis varðandi kynjahlutfall gesta í Kiljunni. Greinin bar yfirskriftina „Kiljan og konurnar“, og undir hana rituðu nafn sitt 24, átján konur og sjö karlar. Í greininni er nefnt að kynjahlutföll í fjölmiðlum séu langt frá því að vera jöfn þrátt fyrir að fjölmiðlar segist allir vera af vilja gerðir til að rétta hlutföllin; að lítið hafi breyst þrátt fyrir jafnréttisáætlanir og jafnréttislög; að nokkur af þeim er skrifuðu greinina hafi gert „útrekaðar tilraunir til þess að benda Agli Helgasyni á að ójafnvægis gæti milli kynjanna í Kiljunni.“ Þá er nefnt að þegar Agli sé bent á að fáar konur sjáist í þáttunum hans bendi hann á að svo gildi einnig um fleiri íslenska dagskrárliði, „en yfir því kvarti enginn og hann nefnir að gamalt fólk sjáist sjaldan í sjónvarpinu og að hann bæti úr því með því að ræða við níræðan karlmann.“⁴⁰

³⁸ Freyr Gígja Gunnarsson, „Gagnrýnandi Kiljunnar gagnrýnir í Kiljunni“, *Vísir*, 10. september 2010, sótt 6. júní 2023 af <http://www.visir.is/g/2010791487335>.

³⁹ Sama heimild.

⁴⁰ Gunnar Hrafn Hrafnbjargarson, Hildur Knútsdóttir, Kristín Jónsdóttir, Eiríkur Örn Norðdahl, o.fl., „Kiljan og konurnar“, *Fréttatíminn*, 18.-20. mars 2011, bls. 31.

Egill var fljótur til svars; viðbrögð hans við þessari gagnrýni létu ekki á sér standa að þessu sinni. Sama dag og *Fréttatíminn* kemur út með greininni svarar hann fyrir sig á Eyjubloggi sínu. „Hópur fólks skrifar um kynjahlutföll í Kiljunni. Ég held að enginn geti haldið því fram að konur sem skrifa bækur séu sniðgengnar í þættinum – eða bækur eftir konur,“⁴¹ skrifar Egill og segir að stundum „sé úr vöndu að ráða. Til dæmis ef koma út fleiri bækur eftir karla en konur. Og það er einfaldlega staðreynd að svo er.“ Egill nefnir að fólk geti einfaldlega skoðað Bókafélagið og séð með eigin augum „hvernig er í pottinn búið.“ Að mati Egils má þó auðvitað „alltaf gera betur í þessu efni og ekki stendur á mér að gera það.“⁴² Hann segir að mikilvægast sé að höfundar séu metnir að verðleikum, sem og annað fólk, „en ég held að það verði að skoða þetta í aðeins stærra samhengi en út frá einum sjónvarpsþætti.“⁴³

Þetta er allt öðruvísi gagnrýni en þeir Þröstur og Haukur settu fram og viðbrögð Egils eru einnig allt öðruvísi; hann les augljóslega strax greinina í *Fréttatímanum*, en kannast ekki við að hafa heyrt gagnrýni Hauks og ekkert er finnanlegt um viðbrögð Egils við gagnrýni Þrastar. Bæta má við að Egill ræður ekkert af fólkinu sem skrifar undir greinina í vinnu hjá sér, enda um töluverðan fjölda þar að ræða.

Þær Hildur Knútsdóttir og Hildur Lilliendahl kvittuðu undir þessa grein og greinarhöfundur setti sig í samband við þær varðandi það hvort þær hefðu fengið mikil viðbrögð við greininni og hvort þeim fyndist eitthvað hafa breyst til batnaðar í Kiljunni frá því að hún var skrifuð. Hildur Knútsdóttir segist hreinlega ekki muna „alveg hver viðbrögð Egils voru þarna fyrir sjö árum. Og ég get því miður ekki sagt til um það með neinni vissu hvort staðan hefur batnað eða breyst, að mér vitandi hafa kynjahlutföllin ekki verið kortlögð síðan árið 2011.“⁴⁴ Hildur Lilliendahl var ekki fremur en nafna hennar Knútsdóttir margorð um eftirköst greinarinnar. Hún segir þó að „gríðarlega“ margt hafi breyst til batnaðar „í jafnréttismálum og kynjahlutföllum á síðastliðnum sjö árum.“ Hildur segir þáttastjórnandann Egil Helgason hafa „þroskast heilmikið“ frá þessum tíma. „Eins og samfélagið allt. En ég veit ekki hver kynjahlutföllin í sjónvarpsþáttunum hans eru.“⁴⁵

Egill hefur einnig fengið að heyra það að hann fjalli ekki nægilega mikið um fræðilegar bækur og að það ætti að vera bókmenntafræðingur sem stjórnar bók-

⁴¹ Egill Helgason, 2011, „Um kynjahlutföll í bókmenntaheiminum“, *Eyjan*, sótt 3. júní 2023 af <http://eyjan.dv.is/eyjan/2011/03/18/um-kynjahlutfoll-i-bokmenntaheiminum/>.

⁴² Sama heimild.

⁴³ Sama heimild.

⁴⁴ Hildur Knútsdóttir, munnleg heimild, 22. júlí 2018.

⁴⁵ Hildur Lilliendahl, munnleg heimild, 2. ágúst 2018.

menntaþætti. „Ég kannast við gagnrýni þess efnis að það sé ekki nægilega mikil umfjöllun um fræðilegar bækur í Kiljunni og mér finnst vera viss misskilningur þar á ferð.“ Egill segir að Kiljan fjalli heilmikið um bækur sem tengjast fræðum en hins vegar lendi sú umfjöllun meira á síðari hluta vetrarins, eftir jól, enda sé fræðibókunum ekki eins mikið stefnt á jólamarkaðinn og því sem er skáldskaparkyns. „Ef til dæmis er skoðað hvaða bækur eru tilnefndar til bókmenntaverðlauna sem fræðibækur hvert ár og líka viðurkenningar Hagþenkis sér maður að drjúgur hluti þeirra hefur verið til umfjöllunar í Kiljunni.“⁴⁶

Rithöfundurinn Pétur Gunnarsson – sem hiklaust má kalla „Guðföður“ Kiljunnar – hefur sett fram gagnrýni á sköpunarverk sitt sem hefur líkamnast í Agli Helgasyni. Það var Pétur sem átti líklega mestan þátt í að skapa bókmenntaumfjöllun í sjónvarpi á RÚV fasta búsetu þótt hlutur hans í því samhengi hafi ekki alltaf farið hátt. Pétur hófst handa við „að skapa slíkum bókmenntaþætti vettvang árið 2006.“⁴⁷ Að hans mati hefur ýmislegt gengið vel á þessum árum frá stofnun Kiljunnar, en þó er Pétur ekki ánægður með allt varðandi þáttinn.

Þegar ég tók við formennsku í Rithöfundasambandi Íslands í maí 2006 boðaði ég, sem eitt af mínum baráttumálum, að koma á föstum bókmenntaþætti í sjónvarpinu. Í ræðu sem ég hélt á aðalfundinum sagði ég meðal annars að það væri með ólíkindum hvað sjónvarpið hefði komist lengi upp með að sniðganga listir og menningu í landinu, og nefndi að það færi versnandi ef eitthvað, samanber að hinu vikulega listamagasíni, Mósaiik, skuli hafa verið gert að hætta göngu sinni.

Pétur nefndi einnig að það væri ekki nema „sjálfsagt að við færum þess á leit við sjónvarpið að það haldi úti föstum bókmenntaþætti, svipuðum þeim sem hafa sannað sig í þeim löndum sem við viljum bera okkur saman við.“ Næstu skref Péturs voru síðan að hafa samband við Hagþenki og fá fræðibókahöfunda til liðs við málstaðinn: „Að því búnu skrifaði ég Páli Magnússyni útvarpsstjóra bréf þar sem ég bað um fund með fulltrúum RSÍ og Hagþenkis um efnið.“⁴⁸

Pétur segir viðbrögðin hafa verið óvænta ánægju „því ekki einasta boðaði Páll til fundar heldur fór hann þess á leit að við gerðum tillögu að um það bil tuttugu og fjórum slíkum þáttum, hvað við og gerðum: umfjöllunarefni bæði og efnistösk í ítarlegri sundurliðun.“⁴⁹ Að því búnu var farið yfir stöðuna og mögulegir

⁴⁶ Egill Helgason, munnleg heimild, 7. júní 2018.

⁴⁷ Pétur Gunnarsson, munnleg heimild, 16. júní 2018.

⁴⁸ Sama heimild.

⁴⁹ Sama heimild.

Þáttastjórnendur ræddir. Pétur segir að þeir sem voru mest nefndir hafi aðallega verið þeir sem voru að fjalla um bókmenntir á Rás 1 um þær mundir. Í máli Péturs kemur fram að hann telji að margt hafi tekist vel og að Kiljan hafi sett mark sitt á bókmenntaumræðuna hér á landi. Hins vegar finnst honum leitt að fræðilegu hliðinni hafi ekki verið sinnt sem skyldi og að tímabært sé að „stokka þáttinn upp.“ Pétur nefnir að í tillögum sem settar voru á borðið í upphafi hafi verið gert ráð fyrir þætti um bókmenntir og fræði. „Mér er ekki ljóst af hverju þessi vanhöld stafa, hvort það tengist áhuga eða áhugaleysi stjórnandans“ segir Pétur, sem er á því að það sé ekki síður gróska í fræðum en bókmenntum á Íslandi; að þörfin sé ekki síður brýn að kynna þau svið fyrir almenningi. „Í ljósi þessa tel ég að tími sé kominn til að hafa stjórnendur fleiri en einn og tryggja með því fjölbreytni,“ segir Pétur og nefnir að bókmenntaumfjöllun í fjölmiðlum hafi hrunið á síðustu tíu árum, og það haldist í raun í hendur við hrun prentmiðlanna. „Við munum þá tíð þegar *Morgunblaðið*, *Þjóðviljinn*, *DV*, *Tíminn* og *Helgarpósturinn* héldu öll úti metnaðarfullri bókmenntaumfjöllun og höfðu á sínum snærum fasta rýnendur bókmennta og lista. Af ofan nefndum miðlum er *Morgunblaðið* eitt eftir og raunar mjög skert þar eð *Lesbókin* sem var menningarlegt andlit Moggans hefur sömuleiðis lagt upp laupana. Þau blöð sem eftir standa, *Morgunblaðið* og *Fréttablaðið*,⁵⁰ virðast ekki hafa bolmagn eða metnað til að halda úti bókmenntarýni sem stendur undir nafni.“ Pétur segir það því sjálfgert að sú umfjöllun sem Rás 1 og Kiljan þó bjóði upp á gnæfi yfir, því þessir miðlar séu einfaldlega einir um hituna með öllum sínum kostum og göllum.⁵¹

Að þessu sögðu er það ljóst að Pétur Gunnarsson má réttilega kalla „Guðföður“ Kiljunnar; það var hann sem átti grunnhugmyndina að þættinum – setti hana fram og fékk brautargengi hjá útvarpsstjóra. En hins vegar er Pétur ekki sáttur með stöðu mála og hann vill stokka upp þáttinn – þótt honum finnst margt hafa tekist vel – og hafa fleiri en bara einn stjórnanda; honum finnst Kiljan ekki gera fræðunum nægilega góð skil.

Áhrif: Útgefendur, bóksala og bókasöfn

Áhrifamáttur Kiljunnar er kannski mælanlegur á marga vegu, en til þess að ná vel utan um það hversu mikill hann er í raun og veru þarf að ræða við þá sem

⁵⁰ Síðan viðtalið var tekið við Pétur Gunnarsson rithöfund hefur staðan á íslenskum fjölmiðlamarkaði breyst talsvert. *Morgunblaðið* kemur vissulega enn þá út en *Fréttablaðið* varð gjaldprotta og kom út í síðasta skiptið þann 31. mars. 2023. Hins vegar hefur *Heimildin* (stofnuð við sameiningu *Stundarinnar* og *Kjarnans* í janúar á þessu ári) haldið úti menningarumfjöllun.

⁵¹ Pétur Gunnarsson, munnleg heimild, 16. júní 2018.

hafa lífbrauð af því að gefa út bækur, selja bækur, lána út bækur og svo auðvitað sjálfan þáttastjórnandann. Egill segist aldrei hafa þælt mikið í því hversu mikill áhrifamáttur Kiljunnar er en viðurkennir að það sé mikil pressa sett á hann af rithöfundum, bókaútfendum og bóksölum að komast í þáttinn; það segi auðvitað eitthvað um áhrifamátt Kiljunnar:

Forlögin leggja mikið upp úr að koma höfundum sínum að, bæði í viðtöl og í gagnrýni. Það er sagt að vond gagnrýni í Kiljunni geti drepíð bók. Ég veit ekki. Ég legg mikla áherslu á að gagnrýnendur þáttarins sýni sanngirni. Séu til dæmis ekki að hreykja sér hátt á kostnað höfundna eða sýna meinfýsni. Það er ábyrgðarhluti að gagnrýna bækur.⁵²

Þótt Egill segist ekki gera sér grein fyrir áhrifum Kiljunnar skipuleggur hann sig vel og er til dæmis í samvinnu við bókaútfendur; hann fundar með útfendum á haustin þar sem farið er yfir það sem koma skal út með haustinu, fram að jólum og áfram inn í næsta ár. Til að átta sig aðeins betur á sambandinu eða samskiptunum á milli Egils og útfenda tók greinarhöfundur viðtal við Jóhann Pál Valdimarsson (JPV-útgáfa) sem hefur starfað við bókaútgáfu áratugum saman.

Jóhann Páll segir áhrifamátt Kiljunnar vera mikinn, það mikinn í raun að góð eða slæm gagnrýni bókar í þættinum hafi algjör úrslitaáhrif á það hvort hún seljist eða ekki. „Afdráttarlaus góð gagnrýni í Kiljunni hefur úrslitaáhrif á sölu, sérstaklega ef það gætir ástríðu í umfjöllun gagnrýnendanna“ segir hann og nefnir að gagnrýnin þurfi „að vera afdráttarlaus og skýr. Vondur dómur í Kiljunni gerir út af við viðkomandi bók.“ Og Jóhann Páll fullyrti einfaldlega: „Kiljan er sannarlega áhrifamesti bókmenntaþáttur landsins. Sjónvarpið er einfaldlega margfalt sterkari en aðrir miðlar. Það höfum við sannreynt.“ Jóhann Páll nefnir „sem dæmi að þá gáfum við út ljóðabók eftir Ísak Harðarson fyrir fjöldamörgum árum. Hún fékk afar lofsamlega dóma í Kiljunni og daginn eftir var straumur af fólki í bókaverslanir að biðja um þessa bók sem það vissi tæpast hvað hét eða höfundurinn. Kúnnarnir vísuðu bara í lofgjörðina í Kiljunni.“ Jóhann Páll segir að „bækur þessa höfundar hafa alltaf selst dræmt en upplagið kláraðist þennan dag.“ Og hann er á því að það sé „jákvætt að Kiljan sé virkilega öflugur bókmenntaþáttur, og hann má alveg rísa yfir aðra, en mjög mikilvægt er að Egill vandi til verka og sé meðvitaður um áhrifamátt sinn í gegnum þáttinn.“ Jóhann Páll gerir „engar stórar athugasemdir við hvernig Egill og Kiljan hafa farið með völd sín; þeir reyna að gæta réttlætis og ekki síst að vekja líka athygli á bókum sem alla jafna fá ekki mikla athygli.“ Hann færir í tal að „ef bók fær

⁵² Egill Helgason, munnleg heimild, 7. júní 2018.

vonda dóma í Kiljunni en 5 stjórnur í öllum öðrum miðlum þá nægir það ekki til að vinna á móti skaðanum sem hlýst af vondri umsögn í Kiljunni. Slíkur er máttur sjónvarpsins.“ Og Jóhann Páll er ekkert að skafa utan af því þegar hann ræðir um áhrifamáttinn sem bókagagnrýnin í Kiljunni hefur, að hans mati. „Ég persónulega bíð með öndina í hálsinum eftir þættinum á miðvikudögum vegna þess að ég veit að þar geta örlög bókanna algjörlega ráðist og oftast ekkert hægt að gera til að breyta því.“⁵³ Sé tekið mið af þessum orðum Jóhanns Páls er enginn vafi á því að Kiljan hefur gífurlega mikinn áhrifamátt á Íslandi.

Útgáfufélag Jóhanns Páls beitir ýmsum aðferðum til þess að koma sínum bókum að í Kiljunni enda, eins og komið hefur fram áður, gerir Jóhann Páll sér vel grein fyrir áhrifamátti Kiljunnar. Hann upplýsir að á hverju hausti sé haldinn fundur með Agli Helgasyni þar sem farið er „yfir útgáfuþrógrammið og hann segir til um á hverju hann hefur áhuga.“⁵⁴ Jóhann Páll bætir við að hann og fólkið hjá forlagi hans hafi reynt að beita allri þeirri mælsku sem þau búi yfir til að sannfæra Egil um ágæti verkanna en bætir jafnframt við að Egill sé býsna ónæmur fyrir þeirri pressu sem hann verði fyrir:

Bæði af okkar hálfu og annarra útgefenda – þú verður að færa góð rök fyrir máli þínu til að fá hann til að taka inn verk sem ekki voru ákveðin í upphafi. Honum er líka þröngur tímastakkur sniðinn og Egill getur ekki fjallað um allt sem hann gjarnan vildi, en hann reynir stundum að taka bækur saman í „kippu“ til að gera þó eitthvað.⁵⁵

Jóhann Páll bendir einnig á að samtíminn snúist um markaðssetningu og að það verði sífellt meiri vinna að koma bókum á framfæri við þá sem fjalla um bókmenntir og eins viðskiptavininn sjálfan. Hann telur Egil hafa mikið „vald“ í íslenskum bókmenntaheimi, sem þáttastjórnandi vinsælasta bókmenntaþáttar á Íslandi, en jafnframt að hann fari vel með það:

[A]uðvitað gæti ég gert einhverjar athugasemdir, en þeim yrði líka að taka með fyrirvara þar sem ég á hagsmuna að gæta og finnst afar sárt þegar bók sem manni þykir vænt um verður undir vegna Kiljunnar. Nú, svo er hann með nokkra gagnrýnendur og getur ekki borið ábyrgð á þeirra skoðunum.⁵⁶

⁵³ Jóhann Páll Valdimarsson, munnleg heimild, 4. september 2018.

⁵⁴ Sama heimild.

⁵⁵ Sama heimild.

⁵⁶ Sama heimild.

Guðrún Vilmundardóttir, stofnandi og útgáfustjóri bókaútgáfunnar Benedikt, telur að Kiljan hafi mikil áhrif á sölu bóka. „Umfjöllun um bækur í Kiljunni vekur athygli og áhuga á þeim almennt“ segir hún og bætir því við að „góður dómur getur svo haft mjög jákvæð áhrif á sölu. Og neikvæður dómur neikvæð.“ Guðrún segir útgáfuna senda „kynningareintök á fjölmiðla – meðal annars Kiljuna – og aðra sem fjalla um bækur, eins og leshópa á Facebook.“ Hún bætir við að Egill óski „eftir upplýsingum um væntanlega útgáfu og ég sendi honum þær alltaf – og kynningareintök af bókum. Og svo ræðum við um bækur ef við hittumst á förnum vegi.“⁵⁷

Bryndís Loftsdóttir er framkvæmdastjóri Félags íslenskra bókaútgefenda og hefur unnið í bókaverslunum og að útgáfumálum hér á landi um langt árabil; hún er jákvæð í garð sjónvarpsþáttarins: „Ég tel hann hafa haft jákvæð áhrif á bókmenntalíf þjóðarinnar. Umfjöllunin er fjölbreytt og dýpkar yfirleitt þegar líður á þáttinn. Nær undantekningarlaust kemur þar eitthvað fram sem vekur áhuga minn og þess vegna reyni ég að missa ekki af þætti“ og bætir því við að „sýningartími er góður, fyrir þá sem horfa á línulega dagskrá, og lengd þáttarins passleg.“⁵⁸ Bryndís myndi þó vilja sjá Kiljuna „ganga allan ársins hring“ enda finnst henni brýnt að þjóðin lesi líka á sumrin:

Þátturinn hefur byrjað seint að hausti og lokið snemma að vori. Aðrir fjölmiðlar hafa ekki teygt sig inn á það „gat“ sem þarna myndast svo vart er hægt að slá því föstu að Kiljan standi í vegi fyrir annarri fjölmiðlaumfjöllun. Maður hefði til dæmis haldið að nægt svigrúm væri fyrir umfjöllun um til dæmis glæpasögur og aðra vinsæla bókmenntalega afþreyingu, fyrir fjölmiðla sem byggja afkomu sína á fjölda neytenda og auglýsingatekjum.⁵⁹

Bryndís nefnir að markaðsleg áhrif Kiljunnar séu vel merkanleg en í mismiklum mæli; hennar „upplifun er sú að gagnrýnendur þáttarins geti þar vegið þyngst og hreyfi meira við markaðinum en viðtöl og umfjallanir. Þá hafa gagnrýnendur missterkar raddir og mér virðist sem persónulega einlægur frásagnir af lestrarupplifun hafi meiri markaðsleg áhrif en fræðileg gagnrýni.“⁶⁰

Áhrif Kiljunnar eru vel merkanleg hvað bóksölu varðar eins og fram kemur í orðum Jóhanns Páls og Bryndísar og undir það tekur Rúnar Logi Ingólfsson,

⁵⁷ Guðrún Vilmundardóttir, munnleg heimild, 26. júlí 2023.

⁵⁸ Bryndís Loftsdóttir, munnleg heimild, 29. júní 2018.

⁵⁹ Sama heimild.

⁶⁰ Sama heimild.

verslunarstjóri Eymundsson í Austurstræti. Segir hann aðspurður að Kiljan hafi mikil áhrif á sölu bóka og sérstaklega ef bók sem sé til umfjöllunar fái jákvæða gagnrýni. Einnig finnur Rúnar fyrir því ef bók fær slæman dóm þá ætti hún til að „týnast“ – seljast lítið eða nánast ekkert. Svo mikill er áhrifamáttur Kiljunnar að „ég get alveg staðfest það að við finnum fyrir áhrifum í bókabúðinni. Bækur sem fá góða dóma taka yfirleitt kipp í sölu næstu daga á eftir.“⁶¹ Davíð Þ. Olgeirsson, verslunarstjóri Bóksölu stúdenta, er sama sinnis og segir að Kiljan sé mjög mikilvægur þáttur „því þar er mikil umfjöllun um bækur og þær fá mikla gagnrýni. Þær sem fá ágæta gagnrýni eru líklegri til að seljast betur eftir það.“⁶²

Umfjöllun um bækur í Kiljunni virðist hafa svipuð áhrif á bókasöfnin og bókabúðirnar – bækur sem fjallað er um í Kiljunni vekja áhuga, sérstaklega þær sem hljóta náð fyrir augum gagnrýnenda þáttarins. Á Bókasafni Hafnarfjarðar, sem er stærsta sjálfstæða eining bókasafna á Íslandi, fann starfsfólkið smám saman fyrir sífellt meiri vinsældum og áhrifum Kiljunnar á safngesti sem urðu æ forvitnari um bækurnar er fjallað var um í þættinum og komu þá gjarnan á bókasafnið til að athuga hvort bækurnar væru til þar til útláns. Linda Rós Arnarsdóttir og Katrín Bjarnadóttir, starfsmenn bókasafnsins, hafa frá árinu 2013 tekið saman upplýsingar um hvaða bækur fjallað var um í Kiljunni. Tildrög þess að Linda og Katrín hófu að halda utan um „Kiljubækurnar“ voru þau að starfsfólk bókasafnsins fór að taka eftir því að í kjölfar útsendinga Kiljunnar fór fólk að streyma á safnið að spyrja um alls konar bækur – glænýjar sem gamlar. Oft og iðulega vissi fólkíð ekki titillinn á bókinni né eftir hvern hún væri – en sagðist hafa séð fjallað um bókina í Kiljunni. Linda nefnir að „þetta skapaði okkur vandræði og margir lentu í því að þurfa að gramsa eftir mis-finnanlegum bókum og höfundum.“ Linda bætir við: „Þeir eru ekki mjög duglegir að birta greinargóða samantekt hjá RÚV um þær bækur sem fjallað er um í Kiljunni hverju sinni. Þannig að ég setti bara á mig heyrnartól í vinnunni á fimmtudagsmorgnum og skrifaði upp eftir þættinum.“⁶³

Bæði Linda og Katrín benda á að sá hópur sem sækir hvað mest í ‚Kiljubækurnar‘ sé fólk á miðjum aldri og eldra:

Það er mjög sjaldgæft að fólk á aldrinum 18 til 35 ára komi og spyrji um bækur sem voru í Kiljunni þá vikuna – vissulega eru einhver dæmi um það, en afar fá. Fólk yfir fertugt kemur töluvert mikið og spyr

⁶¹ Rúnar Logi Ingólfsson, munnleg heimild, 10. ágúst 2018.

⁶² Davíð Þ. Olgeirsson, munnleg heimild, 25. júlí 2023.

⁶³ Linda Rós Arnarsdóttir, munnleg heimild 25. júlí 2018.

um bækur sem voru í þættinum. Fólki sem komið er yfir fimmtugt er duglegt að spyrja um bækur sem voru í Kiljunni, en enn eldra fólk – sextíu ára og eldri – er mjög áhugasamt um Kiljuna, sérstaklega fólk sem komið er á aldur og hætt að vinna. Líklega spilar inn í að þá hefur fólk einfaldlega meiri tíma til að lesa.⁶⁴

Áhrif Kiljunnar eru því mikil bæði á sölu bóka og útlán þeirra á bókasöfnum; því verður einfaldlega ekki neitað að áhrif Kiljunnar á vinsældir bóka eru mjög mikil líkt og bókaútgefendur, starfsmenn bókabúða og bókasafna hafa fundið fyrir.

Niðurlag

Kilja Egils Helgasonar er bókmenntaþáttur með almenna skírskotun sem nýtur vinsælda og hefur mikinn áhrifamátt. Kiljan hefur óneitanlega mikil áhrif á hvað fólk kaupir eða fær lánað af bókum; það er ótvíræð niðurstaða þeirrar rannsóknar sem hér hefur verið gerð grein fyrir og byggðist að hluta á samtölum við aðila sem starfa á ýmsum sviðum bókaútgáfu, sölu og útlánnum á bókum á Íslandi; þátturinn er afar vinsæll – sem auðvitað útskýrir langlífð – og mjög áhrifamikill. Egill Helgason vinnur með bókaútgefendur; Jóhann Páll Valdimarsson, sem varði allri sinni starfsævi við bókaútgáfu, sagði beinum orðum að bók seljist eða seljist ekki eftir gagnrýni í Kiljunni og því hægt að segja að Egill og gagnrýnendur þáttarins séu örlagavaldar bóka; vald þeirra er mikið því þátturinn hefur gífurlega yfirburði yfir aðra miðla. Bókabúðir og bókasöfn finna einnig fyrir þessum áhrifum og staðfesta í raun áhrifamátt þáttarins. Egill gerir bókmenntaumfjöllun að áhugaverðu, vinsælu og áhrifamiklu sjónvarpi. Aðferðafræði Egils snýst að miklu leyti um að hafa Kiljuna almenna en ekki fræðilega – þátturinn er á „mannamáli“ og almenningur skilur vel hvað fer fram í þættinum. Hvað varðar áhrif á bókmenntalíf Íslendinga ber þáttur Egils Helgasonar, Kiljan, höfuð og herðar yfir aðra þætti og umfjallanir um bókmenntir hér á landi, hvort sem er í útvarpi, í dagblöðum, í tímaritum eða á netinu.

SVANUR MÁR SNORRASON

svanursnorrason@gmail.com

⁶⁴ Katrín Bjarnadóttir, munnleg heimild, 25. júlí 2018.

